

‘Niets is zo praktisch’ 30 jaar theoretische impulsen vanuit *Panopticon*

R. LIPPENS
P. VAN CALSTER*

INLEIDING

Van een “tijdschrift voor strafrecht, criminologie, en forensisch welzijnswerk”, dat zich bovendien niet echt op een internationaal publiek richt, zou men niet verwachten dat het ook ernstige inspanningen doet om theoretisch uit de hoek te komen. Maar dat is precies wat de successieve *Panopticon*redacties steeds ook hebben betracht. Toegegeven, het leeuwendeel van de bijdragen tot het tijdschrift zijn niet als theoretisch, en zelfs niet als theoretisch-geïnspireerd te omschrijven. De meeste bijdragen hebben vrij praktische thema’s als onderwerp, en behandelen deze over het algemeen op een eerder technisch-analytische manier. In de meeste bijdragen tot *Panopticon* zal men dus op geen of weinig theoretische abstractie stuiten. Auteurs die zich met criminologische, sociologische, agogische, en strafrechtstheorie bezighouden – hetzij met theorieproductie of theorievorming zelf, hetzij met kritische applicaties van theoretische modellen en concepten – zullen waarschijnlijk iets minder geneigd zijn hun werk bij *Panopticon* aan te bieden. Meestal worden dergelijke stukken dus eerder aan een internationaal tijdschrift voorgelegd. Dat geven we zonder probleem toe. Zoals we reeds zeiden is zulks te verwachten gezien de aard van het tijdschrift. Maar aan de andere kant willen we toch ook onderstrepen dat *Panopticon* niet helemaal theorieeloos is gebleven. De redactie is immers steeds wel bewust gebleven van de stelling dat men ‘zonder theoretische vleugels wetenschappelijk niet kan vliegen’ zoals Patrick Hebberecht en Paul Ponsaers het in deze bladzijden ooit eens hebben uitgedrukt¹. Het is volgens ons zelfs mogelijk om te beweren dat het tijdschrift pogingen heeft ondernomen om het wetenschappelijke debat in Vlaanderen omtrent thema’s zoals bijvoorbeeld strafrecht(s)hervorming) enige theoretische impulsen te geven. Laat ons op dit punt even doorgaan.

“ERVARINGSWERELDEN”

In zijn bijzonder erudiete reflectie en overzicht naar aanleiding van het twintigjarige bestaan van het tijdschrift greep Rene Foqué² terug naar de oorspronkelijke redactionele doelstellingen zoals die door de pioniersgeneratie werden neergeschreven in enkele basisteksten³. Die oorspronkelijke bedoeling laat zich best omschrijven als fundamenteel democratisch. Immers, de eerste generatie streefde ernaar om het vrij beperkte en limiterende strafrechtsdiscours – of breder: het justitiële debat – dat tot diep in de jaren 70 nogal eng juridisch-technisch werd opgevat, open te breken, en te

* Dr. Ronnie Lippens is Gewoon Hoogleraar aan Keele University (UK). Dr. Patrick Van Calster is Universitair Hoofddocent aan de Universiteit Leiden.

1 Hebberecht, P. en P. Ponsaers ‘Vliegen zonder Vleugels, Wetenschap zonder Theorie’, *Panopticon* 1999: 505-509.

2 Foqué, R. ‘Samenhang en Tegenhang in Twee Decennia Strafrechtstheorie’, *Panopticon* 2001: 123-140.

3 Bijvoorbeeld: Redactie *Panopticon*, ‘Editoriaal’, *Panopticon* 1980, 1, 1: 1-4; en Dupont, L. ‘Persconferentie *Panopticon*’, *Panopticon* 1980.

confronteren met heel diverse “ervaringswerelden” (zoals Foqué het stelt) van allerlei “actoren en betrokkenen bij de strafrechtsbedeling”.

Welnu, het is precies deze democratische bekommernis die een zekere mate van theoretische reflectie vereist. Een zekere “*Reflexion auf eigenes Tun*” is hierbij noodzakelijk, om de woorden van Karl Larenz te herhalen die werden aangehaald door Rene Foqué in zijn lezing van de door de pioniersredactie geuite stelling dat “[er van] fundamentele hervorming slechts sprake [kan] zijn, op voorwaarde dat het tot dusver ongebruikte en gemarginaliseerde potentieel aan denkbeelden, informatie en ervaringen betreffende de strafrechtsbedeling in al haar aspecten aan bod gebracht en gevaloriseerd wordt”. Deze reflectie, stelt Foqué, moet een zeker theoretisch en dus abstract of abstraherend karakter hebben: ze moet immers pogingen ondernemen om uit de diversiteit aan “ervaringswerelden” een zekere “samenhang” te bespeuren. Anderzijds mag dergelijke reflectie er niet op gericht zijn om een verstikkende *pensée unique* te installeren; integendeel, permanente reflectie moet er juist toe bijdragen dat het debat -of “tegenhang”- steeds mogelijk blijft. Met andere woorden (en we parafraseren de woorden uit het eerste editoriaal uit 1980, ook door Rene Foqué onderstreept in zijn voormeld artikel): theoretische reflectie moet helpen om de almacht van een unidimensioneel Panopticon dat slechts een hiërarchisch éénrichtingsverkeer kent te breken, en om te vormen tot een democratischer, pluriform en multi-dimensioneel Panopticon (of, om een door Thomas Mathiesen geïntroduceerde term in een andere dan hemzelf gegeven betekenis te gebruiken: een Synopticon⁴). “Panopticon”, zo stelde de pioniersredactie het, “is een titel met een dubbele bodem”.

Net als Foqué zijn wij van mening dat *Panopticon*, conform de visie van de pioniers, zeer zeker een bijdrage heeft geleverd – en dat nog steeds doet – aan een vorm van theoriebeoefening die zich misschien nog het best laat omschrijven als een permanente reflectie met het oog op het aan de gang houden van een zo ruim mogelijk democratisch debat omtrent strafrechtsbedeling (in de ruime zin van het woord) en mogelijke hervormingen daarin. *Panopticon* wou, en wil nog steeds, een “forum” zijn voor “open confrontatie en discussie” (zo staat het in het eerste editoriaal). Zelfs uit de voormalige presentatie van het tijdschrift – zie bv. de forumrubriek, of de deelrubrieken – blijkt deze volgehouden reflexieve, inderdaad ‘theoretische’ bekommernis. Toch onderkennen we hier ook dat theoretische reflectie in *Panopticon* meestal een uitdrukkelijke praktische finaliteit heeft gehad. Over het algemeen is theoretische reflectie in *Panopticon* gericht op de kritische analyse van de strafrechtsbedeling (en aanverwante of belendende ‘percelen’) met het oog op de geleidelijke aanpassing of op de fundamentele hervorming ervan. Theorie om de theorie, of zuiver theoretische reflectie, komt in *Panopticon* minder voor. Uit één van de eerste substantiële en later vaak geciteerde bijdragen in het tijdschrift, geschreven door Tony Peters (ook al een pionier), namelijk “Knelpunten bij Penitentiaire Beleidsvoering in België”⁵, bleek deze praktische finaliteit al: theoretische reflectie dient vooral om “knelpunten” in de strafrechtsbedeling te ontdekken, te ontwarren, en om alternatieven te denken – desnoods een “fundamentele hervorming”, in de woorden van de pioniers – waarin de gehekelde “knelpunten” zouden ontbreken. Of, om het in de woorden van nog een andere pionier, Cyrille

4 Mathiesen, T. ‘The Viewer Society: Michel Foucault’s ‘Panopticon’ Revisited’, *Theoretical Criminology*, 1997, 2: 215-234. Mathiesen neemt in onze huidige consumptie- en massamediaaatschap bij een disciplineringsdynamiek waar waarbij disciplineren niet zozeer plaatsgrijpt in een Panopticon (de enkelen surveilleren de massa) maar in een Synopticon (de massa ziet en volgt ofte ‘consumeert’ de enkelen). Hierboven suggereren we dat het Synopticon niet alleen disciplinerende maar ook democratiserende dimensies heeft.

5 Peters, T. ‘Knelpunten bij Penitentiaire Beleidsvoering in België’, *Panopticon* 1980: 57-66.

Fijnaut (die zich de eerste beginjaren van het tijdschrift herinnert) te stellen: *Panopticon* kwam er “omdat er heel wat problemen waren die dringend om een oplossing vroegen [terwijl] in de bestaande media veel te weinig ruimte was voor het publieke debat”⁶. Het is wellicht ook niet geheel toevallig dat Foqué’s voormelde overzicht uit 2001 zich vooral richtte op “twee decennia *strafrechtstheorie*”.

EEN KLEINE GREEP...

Laat ons hieronder een kort overzicht geven van de thema’s – of beter: een greep uit de onderwerpen – die tijdens het laatste decennium als artikelbijdrage in het tijdschrift zijn verschenen. Het is slechts een kleine greep en we verontschuldigen ons meteen tegenover de auteurs die, alhoewel ze hier niet werden vermeld, eveneens inspirerend theoretisch werk hebben gepubliceerd in ons tijdschrift. Maar een exhaustief overzicht, laat staan een diepgravende analyse van dergelijke bijdragen kan hier, in dit kort editoriaal bestek, zeker niet de bedoeling zijn. Het is onze hoop dat wat volgt anderen kan inspireren of aanzetten om hun eigen theoretisch of theoretisch-geïnspireerd werk aan de *Panopticon*redactie voor te leggen.

De meeste van deze bijdragen zijn eerder van het toegepaste type dan van het theorievormende, d.w.z. het gaat over bijdragen die zich laten inspireren door theoretische modellen of door welbepaalde theoretische concepten, eerder dan dat ze deze zelf produceren. Zo werden er theoretisch-geïnspireerde bijdragen opgenomen (door o.m. Tony Peters and Lode Walgrave) omtrent herstelrecht en *restorative justice* (de internationale schaduw van bijvoorbeeld John Braithwaite is nooit veraf in dergelijke bijdragen) en (door o.m. Ivo Aertsen, Eugene Verhellen, Maria Bouverne-De Bie, en opnieuw Tony Peters) over actie-onderzoek als democratische en praktische, hervormingsgerichte kennisproductiestrategie (men denke hier opnieuw aan de visie van de pioniers). Een vaak terugkerend thema is nog steeds (dat was het immers al tijdens het eerste decennium van *Panopticon*) de al dan niet gescheiden en al dan niet te vermengen logica’s van enerzijds het welzijnsbeleid of hulpverlening, en anderzijds justitie, of, beperkter, de strafrechtsbedeling. Of dan toch minstens de “spanning tussen justitiële interventies en welzijnswerk”, zoals de pioniersredactie het stelde. In een andere versie duikt dit thema soms op in enkele bijdragen die de logica van de veiligheidsstaat contrasteren met deze van de verzorgingsstaat. Tot op zekere hoogte zetten deze bijdragen een discussie voort die vooral tijdens de jaren 70 onder agogen en onder criminologen hevig woedde: de discussie omtrent, én de zoektocht naar een *zuiver* alternatief, een alternatief dat zich ver zou houden van autoritaire – en dus als nefast beschouwde – machtsuitoefening. Dergelijke machtskritiek is al sedert het prille begin één van de terugkerende thema’s in het tijdschrift. Hoewel de teneur nooit echt abolitionistisch was – in de beginjaren eerder “radicaal-reductionistisch”⁷ – is het thema van het zuivere alternatief wel te relateren aan een ouder abolitionistische stelling die door Thomas Mathiesen (nogmaals Mathiesen!) indertijd werd ontwikkeld⁸: machtskritische criminologie en strafrechtshervorming moeten zich richten op *negatieve hervorming*, d.w.z. op de realisatie van alternatieven die, geheel gezuiverd van de nefaste strafrechtsdynamie, echte emancipatie zouden teweegbrengen. Recuperatie van alternatieven, en dus ‘besmetting’ door de logica van en de praktijken in de strafrechtsbedeling, werden

6 Fijnaut, C. ‘Eenheid en Verdeeldheid in de Strafrechtspleging’ *Panopticon* 2001: 119-122 (op p. 119).

7 Peters, T. ‘Een Pleidooi voor een Radicaal Reductionistisch Opsluitingsbeleid’ *Panopticon* 1984: 277-282

8 Bijvoorbeeld in: Mathiesen, T. *The Politics of Abolition*, London: Martin Robertson, 1974

toen – door sommige kritische agogen en criminologen – onwenselijk geacht. Iets van deze bezorgheid klinkt nog steeds door in de hedendaagse discussies omtrent de al dan niet vermeende onverzoeenbaarheid tussen de hulpverleningslogica enerzijds en de justitiële logica anderzijds. Voorstanders van herstelrecht en *restorative justice* daarentegen hebben over het algemeen iets minder last van hybride modellen die een veelheid aan logica's mengen.

Verder werden er bijdragen opgenomen omtrent de “maatschappelijke kwetsbaarheid” van jonge delinquenten (opnieuw een thema dat wortels heeft in de jaren 70 en 80, in het werk van Lode Walgrave). En in enkele bijdragen evokeerde Tom Daems recente sociologische theorie met het oog op de kritische analyse van herstelrecht, en van de victimiseringstendens in recente strafrechtsbedelingspraktijk en -discours. In een aantal bijdragen ondernamen auteurs een kritische analyse van criminologische theorieën: Ben Rovers bijvoorbeeld analyseerde Robert Mertons anomietheorie; Bart van Hoorbeek nam een hele reeks recente criminologische theorieën onder handen en suggereerde een aantal uitwegen uit de theoretische impasse waarin de criminologische aetiologie in de ‘postmoderne’ jaren 90 was terechtgekomen; en vrij recentelijk nog publiceerde Lieve Lembrechts een kritiek van hetgeen onder de naam *newsmaking criminology* schuilgaat. In deze bladzijden zijn zelfs enkele pogingen tot criminologische theorievorming ondernomen. Zeer vermeldenswaard hier zijn, bijvoorbeeld, de bijdragen door Johan Deklerck en Anouk Depuydt, die een geheel originele aanzet tot *ecocriminologie* hebben ontwikkeld.

AANDACHT VOOR DE TOEKOMST: HET BELANG VAN AFSTANDELIJKHEID...

Criminologische theorie, sociale en/of sociologische theorie, en agogische theorie, die niet onmiddellijk een praktische of hervormingsgerichte link met de strafrechtsbedeling of, ruimer misschien, met de justitiële sfeer en praktijk hebben, zijn in *Panopticon* minder aan bod gekomen. Voor zover in het eerder vermelde overzicht van Foqué bijvoorbeeld criminologische theorie aan bod komt – en die komt in dat doorwrocht artikel zeker aan bod – is dat vooral in de context van de geïntegreerde strafrechtswetenschappen en van criminele politiek.

Net als Rene Foqué gaan wij er van uit dat theoretische abstractie die op geen enkele wijze verwijst naar de “ervaringswerelden” van actoren betrokken in en participierend aan concrete en praktische activiteiten een vrij steriele aangelegenheid is. Het is echter belangrijk om op te merken dat deze verwijzing naar de ervaringswerelden een mate van wat Norbert Elias⁹ betrokkenheid van de wetenschapper of onderzoeker noemt, veronderstelt.

Het is daarom wellicht ook niet geheel ondenkbaar dat theoretische reflectie die uitsluitend focust op de concrete en praktische besognes van concrete en praktisch georiënteerde actoren het risico loopt om na verloop van tijd in circulaire redeneringen vast te lopen. Immers, een sterke mate van betrokkenheid resulteert niet zelden in een botsing van waardesystemen, van sociale idealen en overtuigingen. Dan gaat het eerder om wat “hoort te zijn”, dan te bestuderen “wat is”. Wetenschap en onderzoek raken dan een groot aantal ideologische en politieke zaken. En de antwoorden op deze vragen verdragen dikwijls de ideologische en politieke voorkeur van degene die de antwoorden formuleert. Immers, niet zelden hebben de probleemstelling en onderzoeksvragen vorm gekregen vanuit eenzelfde mate van betrokkenheid en dus ideologische voorkeur.

9 Elias, N. ([1956] 1987) *Involvement and detachment*, Oxford: Blackwell

Daarom is soms wat afstand nodig. Soms is een zekere mate van onthechte abstractie noodzakelijk, al was het maar om te vermijden dat de praktische en institutionele logica van zowel strafrechtsbedelers als –hervormers in dogmatische *groupthink* verzeilt. Dat zou zeker ingaan tegen de grootse, democratische visie van de *Panopticon* pioniers. We willen hier kort verder op ingaan.

In *Problems of involvement and detachment* uit 1956 maakt Norbert Elias een onderscheid tussen twee manieren om de werkelijkheid te benaderen. De eerste manier noemt hij betrokkenheid (*involvement*) en weerspiegelt de manier waarop de natuur in het vóórwetenschappelijke tijdperk werd ervaren. In dit vóórwetenschappelijke tijdperk ervoeren mensen de natuur als een bundel van mysterieuze krachten die, vaak met veel geweld, op hen handelden en die zij niet of weinig begrepen, laat staan controleerden. Dergelijke situaties maakten hen angstig. Zij geraakten betrokken in wat zij ervoeren; dat wil zeggen, zij reageerden zeer emotioneel en hadden het moeilijk om zich in deze toestand te handhaven. Het resultaat was dat zij op een magisch-mythische manier met deze angsten omgingen. De natuur werd immers begrepen in termen van onpersoonlijke krachten en geesten die op hen handelden en die hun controle overstegen. Kortom, men onderwierp zich en conformeerde zich aan de natuur¹⁰. De tweede benadering noemt hij de afstandelijkheid (*detachment*). Deze manier verduidelijkt hij aan de hand van de natuurwetenschappelijke methode. Immers, deze methode stelde de mens in staat om zijn angst voor het ongekende te overwinnen en om over de natuur na te denken als iets dat onder controle kon worden gebracht. Door op een afstandelijke manier de werkelijkheid te benaderen en dus als een soort objectieve waarnemer de natuur te bestuderen, voelde men zich minder betrokken bij de natuur en dus minder emotioneel. Het resultaat was dat de angst voor het onbekende grotendeels verdween en dit leidde tot een grotere controle over de natuur.

Als een onderzoeker teveel betrokken is bij zijn onderwerp – en daarmee bedoelen we vooral sociale idealen en (morele) overtuigingen – is hij/zij minder in staat om als een afstandelijke waarnemer rustig het onderwerp te overzien. Vaak is het gevolg, naar analogie met Elias, dat men de gebeurtenissen niet (of in geringe mate) beheerst. Afstand nemen betekent daarom ook het wegnemen van de druk die korte-termijnproblemen stellen. Zoals Norbert Elias het stelt, moeten vragen die een zekere mate van betrokkenheid verraden, zoals “wat betekent het (voor ons)?” ondergeschikt worden gemaakt aan vragen als “wat is het?” en moet onderzoek in een ruimer kader worden geplaatst. Het is daarom belangrijk om afstandelijke begrippen en concepten te vormen die beter in staat zijn om wat om ons heen gebeurt te begrijpen. Dit wordt bij uitstek verkregen in theoretisch onderzoek. Theoretische – al dan niet abstracte – begrippen en concepten zijn daarom beter in staat om allerlei angsten te overwinnen en een gevoel van hulpeloosheid om te buigen in een gevoel van vertrouwen en beheersbaarheid.

Dergelijke vorm van theoretische reflectie is in *Panopticon* eerder beperkt gebleven. Men zal weinig bijdragen vinden die het begrippenapparaat, de fundamentele vooronderstellingen en de spreek- en denkmethodes van bijvoorbeeld de criminologie bestuderen. Dat is allicht niet te wijten aan *Panopticon*, noch aan een gebrek aan theoretische interesse of kunde in Vlaanderen. In vele gevallen – en we herhalen onszelf – zullen auteurs *zelf* hun theoretisch werk elders aanbieden. Bij deze wensen we een lans

¹⁰ Voor een uiteenzetting over de relatie tussen *involvement*, *detachment* en (criminologisch) wetenschappelijk onderzoek, zie Van Calster, P. (2006) Naar een criminologie van het lichaam? Over angst, het nemen van risico's, belevingen en identiteit, *Justitiële Verkenningen*, 32, 5/06, p. 45-62

te breken voor dit tijdschrift als medium voor theoretisch werk dat, zelfs al is het wat onthecht van onmiddellijke praktische finaliteiten, de grenzen van hervormingsdiscussies kan opengooien. Immers, niets is zo praktisch als wat goede theorie... zelfs al is die onthecht van de onmiddellijke “ervaringswereld” van actoren en partijen in de strafrechtsbedeling¹¹.

¹¹ *Helemaal* onthecht van deze “ervaringswerelden” is evenwel geen enkele theorie, hoe abstract deze ook moge zijn. Elke theorie, en elk theoretisch concept, kan worden gerelateerd aan de voormelde ervaringswerelden. Alleen onze verbeelding is hier de limiet.